

# Az utolsó szöveg<sup>1</sup>

„A hőstett titokzatos dolog.”  
Puskin

Marina Cvetajeva érzékletes elbeszéléséből ismerjük az alábbi történetet egy emberről, aki évtizedekig élt külföldön, és már csak a '80-as években tért vissza újra Oroszországba.<sup>2</sup> Ez az ember egyszer színházba ment egy ismerőseivel. A társa a nézőteret pásztázva oldalba bökte: „Nézd, ott van Puskin!” Csak tréfált. Am a mi külhoni oroszunk – akinek az emlékezetében már minden, Oroszországgal kapcsolatos dolog ködbe veszett –, mielőtt bármit is gondolt vagy felidézett volna, megpillantotta a páholyban az ősz, *élő* Puskit tábornoki egyenruhában.<sup>3</sup> Ebben a pillanatban ez az ember megfeledkezett arról, hogy Puskit megölték. Én azonban úgy gondolom, ő ekkor tényleg Puskit látta, és nem a fiát, Alekszandr Alekszandrovicsot. Egyszerűen ritka szerencse esett meg vele!

Puskin a mi örök veszteségünk. És mi örökké emlékezünk erre a veszteségre. Tudásunk róla az emlékezés egy fajtája, mint amikor egy kortársra, egy rokonra, egy idő előtt eltávozott személyre, egy általunk szeretett és számunkra valóságos emberre emlékezünk. Minden egyes orosz ember megidézi a szellemét, és ez a szellem nem rest újra és újra megjelenni előttünk. Már-már testet ölt, szinte tapinthatóan érzékeljük, hogy itt van mellettünk, és kész átváltozni.

Íme, az egyik ilyen emlék, amely életem során sosem hagyott nyugodni. Puskin utolsó szövege. Az utolsó azok közül, amely a rendelkezésünkre áll, amin el tudunk töprengeni, amit meg tudunk vizsgálni (nem számítva adósságainak felsorolását, amelyet már a sebesült Puskin vetett papírra, igaz, „meglehetősen biztos kézzel”<sup>4</sup>). Ez a kézirat nem más, mint egy szerkesztő levele a munkatársnőjéhez. A levélben a szokásos bocsánatkérő fordulatok és bókók szerepelnek, illetve a megrendelő udvarias érdeklődése – semmi több.

Gyerekkoromban gyakran elcsábultam, és meglestem a könyvek végét; ám egyszer arra a szilárd elhatározásra jutottam, hogy ezzel a szokásommal felhagyok. Ennek köszönhettem aztán, hogy én a szöveg egységét egyszerre érzem át az első szótól az utolsóig, és az egység ilyen élménye nélkül könyv valahogy nem tud létezni számomra. Amikor az ember eljut a szöveg egységét lezáró pontig, akkor – mintegy felvillanásszerűen – képessé válik belátni és birtokolni az egész szöveget: a szöveg összes elemének egyidejű létezése adja számomra magát a benyomást. Ha egy általam kedvelt szerző több könyvét is megismertem, ez az egységélmény már odáig terjedt, hogy összefüggő egészként tudtam látni az adott szerző teljes életművét, miután pedig megismerkedtem az életrajzával, maga az életmű és a sors is egy összefüggő egészként állt előttem. Szövegismeretem azonban sohasem terjedt ki mindenre, eljött egy pillanat, amikor telítődtem, és megelégedtem azzal a képpel, amely az eddigi szövegekből kirajzolódott. Már kielégített a meglévő egység képe, nem láttam szükségét, hogy azt más kiegészítő vizsgálattal alátámasszam. Sosem éreztem szükségét, hogy elolvassam a TELJES Tolsztojt vagy a TELJES Dosztojevskijt. Egészen más a helyzet azonban egy költővel: itt a szerző és a hős természetszerű egybeesése okán az életmű egészét – mint egy egységes szöveget – mindig úgy fogadja be az ember, mint a befejezett élet egybeesését a sorssal. És az, hogy a teljes, lezárt szöveg a-tól z-ig egybeesik a sorssal, az, hogy a szöveg a sorsból, a sors pedig a szövegből kiolvasható (és nem kivonható), mindez azt az érzetet kelti, hogy eljutottunk a csúcra, azt az illúziót, hogy a csúcst már meg is hódítottuk. Így hát, eleinte romantikus felbuzdulásból, később már megszokásból lestem bele ezekbe az ilyen szempontból számomra új költői sorsokba: a végső egység érdekelt. És minél inkább éreztem ennek meglétét, annál inkább jelenvalóvá vált maga a költő is. „Azóta, hogy az örök Ég...”<sup>5</sup>, „Ég veled, barátom, isten áldjon...”<sup>6</sup>, „Ahogy mondják bevégeztetett...”<sup>7</sup> – a tragikusan elhunyt költők ezen utolsó szavai és búcsúik persze erős hatást gyakorolnak az emberre. Később támadt az a gondolatom, hogy a teljes életmű és a lezárt életút egységéről, vagyis a költői sors egységéről az igazi költők néha részben maguk is gondoskodtak, miközben ez az egység – az istenadta tehetséget szolgálva – természetesen egy életen át alakult épp ilyenné. A költők „utolsó” versei közül számomra a csúcst a gyerzsavini *Idők folyója* maradt, pontosabban annak is a vége, ahogy váratlanul

1 A fordítás a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával valósult meg. A fordító az MTA BTK ITI tudományos munkatársa. Nagy köszönettel tartozom Iván Ildikónak, aki a szöveg kontrollfordítója volt.

2 Jelen esszé az 1980–84 között íródott *A szándék: élni. 1836* (*Predpolozsenije zityi. 1836*) című esszéciklus egyik darabja. A fordítás az Andrej Bitov: *Последний текст*, in: *Моление о чаше. Последний Пушкин*, Москва, Изд-во Фортуна ЭЛ, 2007. 47–58. kiadás alapján készült. Andrej Bitov (1937) kortárs orosz író 1978 óta ír Puskin-tárgyú regényeket, esszéket és novellákat. „Sokműfajú” Puskin-szövegeinek összegyűjtött kiadása, amely az írónak az elmúlt évtizedekben írt összes „puskinos” szövegét tartalmazza, 2014-ben *A Puskin-kötet* (*Puskinszkij tom*) címen jelent meg Moszkvában.

3 Kiemelés az eredetiben. A szöveghez fűzött megjegyzések tölem származnak. Amennyiben nem, azt jelzem. K. Zs.

4 Alekszandr Turgenyev 1837. január 31-i, Nyikolaj Turgenyevnek címzett leveléből.

5 Ju. Lermontov *A próféta* c. versének első sora. Ford. Lator László.

6 Szergej Jeszenyin utolsó versének első sora. Ford. Rab Zsuzsa.

7 Részlet Vlagyimir Majakovszkijnak a halála előtt írt feljegyzéséből.

megszakad,<sup>8</sup> – megszakad, miközben persze addigra már minden elhangzik benne: „Ha át is szüremlik bármi / a líra és a trombita hangjai közt, / azt az öröklét szája rága meg, / és el nem kerül a közös sorsot”<sup>9</sup>. Idővel aztán eltűnt belőlem ez az ifjúkori nekrofilia, amelyet – ahogyan magam is idősödtem – felváltott egy másik élmény, az együttérzés a nagy emberrel.

Puskin volt az egyedüli szerző, akinél – hiába olvastam el újra és újra minden ismert szövegét – nem jött létre a befejezettségnek ez az érzete. Pedig, ha nem csupán a műalkotás egységének természetességéről és sajátosságáról beszélünk, hanem arról is, hogy maga a költő miként „gondoskodott” erről, akkor éppen Puskin volt az, aki a legnagyobb következetességgel és – ma már így mondanánk – „tudatossággal” építette az egységet.

A puskin életmű egysége – önálló és kimeríthetetlen téma: itt most csupán megemlíthetjük, hogy ez az egység nem csak úgy létrejött, azt a puskin lélek állandó feszültsége is fenntartotta. Ha összehasonlítjuk Puskin piszkozatait a letisztázott kézírataival, akkor hű képet kapunk az egységességre irányuló erőfeszítéséről, amely azonban nem függött össze azzal, hogy a sikerült vagy a kevésbé sikerült sorokat és strófákat hagyta-e meg végül a költő. Amikor azokat a csodálatos strófákat olvassuk, amelyeket örökre kihúzott a végső szövegből, annyira elbizonytalanodunk, hogy a zavarunkon csak úgy tudunk túllendülni, ha ezt az érzést bevalljuk magunknak – igen, bevalljuk, miközben továbbra sem látjuk át, hogy a törlés egy felsőbb célt szolgált. A nagyvonalúság, amellyel Puskin húzni tudott a szövegeiből, semmihez sem fogható. Talán csak a fukarsághoz. Vagy – a szigorhoz (a „gondoskodás” túl enyhe kifejezés lenne itt). Az egységességhez, a végső célhoz, amit egyedül csak ő érhetett el, Puskin ugyanolyan aszketikusan viszonyult, mint amilyen bőkezű tudott lenni a verssoraiban. Ezek az ő aranypénzei, amiket azonban megszámol (ahogy így volt ez az életében is, mikor a koldusnak nem kevesebb, mint 25 rubelt adott, és utána azt állította magáról, hogy fukar). Mert Puskin, ahogy a költészetben megbújó diszharmoniót is kerüli, ugyanúgy kerüli a nem-élet minden megnyilvánulását (ugyanolyan bőkezű volt az idejével, ha az életről volt szó, vagy a saját tehetségével, ha a költészetről, mint amennyire vesztett unta a nem-életet, és mint amennyire szigorúan üldözte a diszharmoniót). A „kihúzott” Puskin-szöveg szintén összeáll egy egésszé, ám azt a költő számúzta. A „kihúzottban” valószínűleg sokkal több a projekció, és sokkal több kapcsolódási pontja van Puskin kései költészetével: amit egyesek később más költőknél fölfedeztek, és amiért mint újdonságért és „fejlődésért” rajongtak, azt Puskin valamilyen okból kihúzta. Valamilyen értelemben Puskin MINKET húzott ki. És tessék, miután meggyőződtem róla, hogy a harmónia nem pusztán egy tulajdonság, hanem munka is, áldozat is, ezután sem szűnt meg a zavarom, és így olvastam újra az általa meghagyott sorokat, amelyek, talán csak formai okokból, de mégiscsak a TELJES SZÖVEGÉNEK a végén álltak: „Hát, így kellene írni!”<sup>10</sup>.

Ha hagyjuk, hogy a tekintetünk elhomályosuljon, és e szavakat búcsúszavakként olvasuk, akkor nekünk, a hátramaradottaknak bizony így kellene írunk, ahogyan A. O. Isimova gyerekkönyvíró tette. Ez a hölgy minden bizonnyal művelt asszony és kitűnő ember volt. Amde nekem mindez valamiképp kevés.

V. A. Zsukovszkij tanúsága szerint az Isimovának intézett levél „egy órával azelőtt” íródott, „hogy Puskin párbajra indult volna”<sup>11</sup>. Zsukovszkij a levelében, amelyet a költő apjának írt a párbaj és a halál körülményeiről, ezt a tényt egyértelműen pozitívan értékelte: „Ez a levél csodálatra méltó lelkierőjének (ez vitathatatlanul így van! – A. B.) az emléke: nem lehet elérzékenyülés, egyfajta áhítatos szomorúság nélkül végigolvasni; világos, egyszerű és szívélyes hangja mélyen megindít, ha olvasás közben arra gondolsz, hogy az, aki ezt a levelet ily gondtalanul írta, egy óra múlva sebesülten, haldokolva feküdt.”<sup>12</sup>

„Elérzékenyülés”, „áhítatos szomorúság”, „ily gondtalanul”... az én érzéseim egészen mások voltak. Az utókor természetesen ennek a levélnek azt az egyedülálló formáját értékelte, amelynek különlegessége, hogy a költő apjához szolt ugyan, de egyben másokhoz is. Most, újraolvassva a fenti idézetet, a szerzőjét túlzáson kapom: a havon haldokló Puskin – ez nem egy órával később történt, hanem öt órával azután, hogy levelet írt Isimovának; a pontos időpontok: egy óra – kilép a lakásból; négy óra – a párbaj helyszínére utazik; fél öt – megérkezik a helyszínre... Zsukovszkij eljárása teljességgel természetes, érzelmi alapú túlzás, nincs mit cáfolni rajta. Puskin Isimovának írt levelének jelentősége azonban továbbra is hétepcsétes titok marad. Mennyivel hitelesebb a hóbukán ülő Puskin alakja, aki várakozva nézi, ahogy a párbajsegédek és d’Anthès kitapossák a helyet a párbaj számára, az a jelenet, amelyet Zsukovszkij mértéktartóan, a fukar szavak hitelével ír le, az a részletes leírás, amelyet tényleg nem lehet könnyek nélkül végigolvasni. Ebbe beleborzong a mai olvasó is, akire mélyebb benyomást tesz a hókupacon ülő tenor szólama<sup>13</sup>, mint a *Jevgenyij Anyegin* vagy Puskin párbajának részletei.

Isimova levele talán nem zaklatna fel annyira, ha a költő tragikus halálával kapcsolatban nem azt tekintenénk az egyetlen koherens, intellektuálisan megalapozott vélekedésnek, miszerint Puskin teljesítette a küldetését, amelyen kívül már nem tudott volna élni, egyszerűen misze-

8 Az utolsó kihúzott két sorát a mai napig nem sikerült megnyugtatóan megfejteni (L. erről P. Palamarczuk kisregényét: *Jegyin Gyerzsavin* („Az egységes Gyerzsavin”), Lityeratumaja ucsoba 1982, 4. – Bitov megjegyzése.

9 Nyersfordítás.

10 Az utolsó mondata annak a levélnek, amelyet Puskin Alekszandra Isimova fordítónak, gyerekkönyvírónak írt a párbaj napján, 1837. január 27-én. Pór Judit fordítása.

11 Vaszilij Zsukovszkijnak, a költőnek 1837. február 15-i, Puskin édesapjához, Szergej Puskinhoz írt leveléből. Ford. Földéák Iván, in: *Kortársak Puskinról*, szerk. Bakcsi György, Budapest, Gondolat, 1978. 394–411.

12 Uo.

13 Pjotr Csajkovszkij *Anyegin* című operájáról van szó.

rint így vagy úgy a vég már eldöntött a számára, és hogy objektíve ez volt a legtermészetesebb, ami vele történhetett, és ha nem így, akkor amúgy. És valóban: Puskin az egyetlen, akiről elmondhatjuk, hogy beteljesítette a küldetését, hogy életművét tető alá hozta (ha a tetőnek a *Rézlovast* tekintjük, *Az emlékmű* rajta a csúcspont).<sup>14</sup> És mindez egybe is esett a meggyőződéssemmel, amelyet már jó ideje a teljes életműnek és a sorsnak a tökéletes egységéről alakítottam ki – amely nem másban, mint éppen Puskinban öltött testet. Noha – tisztán emberileg – minden porcikám tiltakozott az ellen, hogy meg kellett halnia. Mintha újból és újból elküldték volna ugyanarra a párbajra... És már milyen régen beakadt ez a lemez! Am nem az történik-e éppen, hogy belenyugvásunk Puskin halálába, bár szelídebb formában, de reprodukálja azt a helyeslést, amely abban a közegben nyilvánult meg Puskin halála kapcsán, amelyet mi úgy elítélünk? Mi talán nem sírunk ugyanolyan vérszomjas hévvel a friss sírok felett – nem csupán kibékülve a helyrehozhatatlan veszteséggel, hanem inkább egyetértéssel nyugtázva azt?

Senki más nem élhette át úgy, mint Puskin az általa (és nemcsak általa) követett egységből, a Sors és a Múza egységéből kiindulva olyan mélyen és tudatosan, hogy küldetése ebben az életben beteljesített, hiszen a maga teljességében rajta kívül senki nem láthatta azt az építményt, amelyet számunkra elérhetetlen következetességgel ő maga épített. Számos leírást találhatunk, amelyek a legkülönbözőbb módokon beszélnek a körülményekről, amelyek Puskin utolsó éveiben összeadódtak: a cári udvarról, az adósságokról és d'Anthèsről, és arról a tényről, hogy nem tudott a saját dolgaival foglalkozni. Ezeket a körülményeket ilyen-olyan mértékben minden kutató végiggondolta, aki a költő sorsát vizsgálta, vagy aki az életművébe beleásta magát. S egyet is kell értenünk azzal, hogy ezek a körülmények valóban elviselhetetlenek. Am elsősorban azért elviselhetetlenek, mert Puskin – miközben szinte már majdnem befejezte az „építményt” (nevezzük így az életműnek azt a rendszerét, amelyet a legfőbb küldetésének rendelt alá) – kapott egy nem kívánt lehetőséget: nevezetesen azt, hogy teljes mértékben „átadja magát” eme körülményeknek, amelyek eladdig soha nem képezték az ő TELJES életét. Puskinnak természetesen mindig volt „mit csinálnia”. De Puskin, a kiadó, Puskin, a történész, sőt Puskin, a zseniális Puskin-kritikus sem mérhető Puskinnal, a költővel, akiben a leginkább kitűnt küldetésének nagysága és súlya. Puskin kitűnő kései lírája, amely az életében ismeretlen maradt, bizonyos értelemben már „túl volt a határokon”, azokon a határokon, amelyek az egységet és a teljességet határolták... Ezeket a kései verseit ugyan nem húzta már ki, de nem is publikálta őket. Ekképp reménykedett Puskin az utolsó három őszén: „Úgy látom, ezen az őszön nemigen lesz maradásom Bolgyinóban. [...] Várok még egy kicsit, hátha belejövök az írásba; ha nem, hát Isten hírével útra kelek”<sup>15</sup> (1834). „[...] ilyen terméketlen ősz a születésem óta nem pipáltam. Írok, ahogy jön. Az ihlethez lelki nyugalom kell, én pedig egyáltalán nem vagyok nyugodt”<sup>16</sup> (1835). „Úgy terveztem, elmegyek Mihajlovszkojéba; nem sikerült. Legalább egy évig meg fogom érezni. Vidéken sokat dolgozhattam volna; itt meg csak mérgeledöm”<sup>17</sup> (1836).

Azt kell hinnünk, a költő Puskin húsz éve szakadatlanul járt útjának épp ezek a végső körülményei okozták a költő legnagyobb tragédiáját. És – hiszen ezek is az életmű és a sors nagy egységének részei – megjelennek benne Puskin személyes tragédiájának a „körülményei” is. És mivel ezek a személyes körülmények közvetlenül kapcsolódnak a sorshoz, elsődlegesnek tekinthetők, az okozatiságot tekintve viszont másodlagosak; ám lényegében a körülmények két típusa elválaszthatatlan egymástól.

Itt kell szót ejtenünk a Puskit érintő visszaemlékezéseknek és a tanúk beszámolóinak általános jellegéről: következetesen ellentmondanak egymásnak, és minduntalan kizárják egymást. Nincs olyan jellemzés, amelynek sikerült volna a valódi Puskit magába foglalnia (legalábbis olyan mértékben, amilyen mértékben „bele tudott férni” másfél oldalba Gribojedov magánál Puskinnál).<sup>18</sup> Puskin pedig mindig megmarad valahol e kortárs feljegyzések metszetében, az egymást megvilágító leírások árnyékában villan fel, emlékeztetve minket azokra az ismeretinkre, amelyeket fénytől és hangtől már elfelejtettünk. A kortársak képtelenek voltak „rögzíteni” azt az eleven életet, amely maga Puskin volt, és ez nemcsak a költő pszichológiai jellemzéseiből tűnik ki, hanem a fizikai leírásokból is: „senkinek a világon nem voltak ilyen gyönyörű szemei”<sup>19</sup>. „Hogy emlékeztetett engem egy majomra!”<sup>20</sup> Csernyecov, aki Puskit a híres caricini réten megtartott katonai parádén festette le (s a festő nézőpontját mindenestre professzionális nézőpontnak tekinthetjük), pontos adatot szolgáltat Puskin sokat emlegetett termetéről: ez a mi 167 centiméterrel megegyező (azokban az időkben ez a magasság nem számított alacsonynak, inkább „középmagasnak”, ahogy később Dosztojevszkij nevezte)<sup>21</sup>. Puskin nevéte is megmaradt a kortársak fülében – vagy úgy, mint a legragadósabb nevétesek egyike:

14 *Az emlékmű* (1836) című vers Puskin egyik legutolsó költeménye. A költő életében nem jelent meg. *A Rézlovast* (1833) című poéma teljes szövege szintén csak a költő halála után jelenhetett meg.

15 Puskin feleségéhez, Natalja Puskinához írt leveléből, 1834. szeptember 20. körül. Ford. Pór Judit.

16 Puskin barátjához, Pjotr Pletnyovhoz írt leveléből, 1835. október elején.

17 Puskin édesapjához, Szergej Puskinhoz írt leveléből, 1836. október 20-án. Ford. Pór Judit.

18 Alekszandr Gribojedov (1795–1829) orosz költő, drámaíró, diplomata. Bitov itt Puskin *Erzerumi utazás* című művére utal.

19 A forrás valószínűsíthetően Praszkovja Oszipova, a Puskin-birtokokkal szomszédos egyik birtok, Trigorcszkoje birtokosnője.

20 Vikentyij Vereszajev: *Puskin v sziznyi* („Puskin az életben”) (1925–26) című gyűjteményes kötete tartalmazza V. I. Kolosov: *Puskin v Tverszkoj gubernyi* („Puskin Tver járásban”) című visszaemlékezését, amelyből ez a mondat származik.

21 Grigorij Csernyecov (1802–1865) orosz festő, Puskin baráti kapcsolatban állt vele.

„látszódtak a belei” (K. Brjullov), vagy úgy, mint egy feszült, művi, kellemetlen nevetés.<sup>22</sup> És „könnyed” is csupán egyszer lehetett az életben – amikor meghalt, amikor a díványról átvitték az asztalra: „milyen könnyű volt!” (A. O. Rosszet).<sup>23</sup> Ha pedig rátérünk a már említett pszichológiai jellemzésekre, amelyek Puskin esztét, tehetségét, munkaszeretetét és a munkája jelentőségét taglalják, akkor már el is veszünk az ellentétes vélemények tömegében, és önkényesen (és persze jogosan) csakis azokkal értünk egyet, amelyek nekünk tetszenek, amelyeket mi LÁTUNK MEG – például ezt: „Okosabb embert Puskinnál nem ismertem. Sem Zsukovszkij, sem Vjazemszkij herceg nem tudott vele vitatkozni – volt olyan, hogy Puskin került ki a vita abszolút győzteseként. Vjazemszkij, aki nagyon vágyott rá, hogy Puskinnál okosabb legyen, sértődött képpel csak hallgatott...”<sup>24</sup> Milyen jó végre ilyet olvasni! Mennyire kitetszik, milyen is Vjazemszkij... Lám, Vjazemszkijnek mindenki elismerte az esztét, mert ő nem pusztán okos volt, hanem meg is felelt az „okos ember” szerepének, ezt pedig az emberek felismerik. A Puskinról szóló anekdoták és mítoszok jobban mutatják meg őt nekünk – talán azért, mert ezeket a történeteket ő maga találta ki.

„És milyen élénk, mozgékony volt!”<sup>25</sup> Puskit nem érdekli, hogy eljátszson egy szerepet, nincs ideje rá – de arra sem, hogy megtestesítsen egy bizonyos „alakot”. A puskin „viselkedés”, amelyet ennyire ellentmondóan láttak, nagyrészt a költő ellenkezése volt, mégpedig azon értelmezések ellen, amelyek az alakját eltorzították. Nincs értelme érthetőnek maradni, ha az emberhez mérőléccel közelednek. Az eleven életet nem lehet ilyen eszközökkel mérni. Puskin az emberekhez csupán az eleven élet, a szerelem, a barátság iránti lelkesedésében hasonlít; a közös bennük csak az emóció lehetett, sohasem az értékelés. A puskin értékelés spontán, nem kész, mindig pillanatnyi – ezért pontos. Gyakorlatilag nem tud egybeesni semmilyen kész, kidolgozott, ráadásul „okos” nézőponttal. Puskin mindig azt látja, ami van, és nem azt, amit látni szeretne. Elevenen érzékeli a dolgokat, ahogy az életet is elevenen éli meg. Az esze és az élethez való sajátos viszonya (nem csak az élénkségre gondolunk itt) magasan a kortársai fölé emelik őt, ez azonban Puskit megfosztja a kapcsolatok lehetőségétől, és csak a szerelem képes megalkotni számára a társalgás illúzióját. Annak az embernek, akit eleve nem értenek meg soha teljesen, egy olyan embernek, aki ennyire vágyik a valódi társalgásra („nekem egyként érdekes [egy beszélgetés – K. Zs.] akár egy udvarossal, akár a cárral...”), sokkal fájdalmasabb, ha magát a kapcsolat lehetőségét kell elvetnie. És Puskin az életben és a „viselkedésben” mintha paródiát alkotna – nem önparódiát, hanem önmaga befogadásának és általában véve az emberi befogadásnak a paródiáját. A Puskinról szóló anekdoták – még jóval Harmsz anekdotáinak megszületése előtt – magának Puskinnak tulajdoníthatók.<sup>26</sup> Puskin minden megkövesedett nézetet parodizál, minden kész „mérőeszközt”, minden rögzített nézőpontot: ez az epigrammaszerző célirányos bokszolóválasza. A sokkolás végső célja: levetni a sablonszerű befogadást és azt egy valóságos befogadássá alakítani. Sajnos ez csak részben sikerül: a begyöpösödött gondolkodásmód újra és újra előbányássza az „enfant terrible”, a csodapók, az ellentmondásos személyiség hipotézisét, mielőtt elfogadná a saját tükörképe paródiáját. Nem tudunk mit kezdeni az aljassággal, amelyet más névvel nem is illethetünk. Puskin tökéletesen képtelen volt arra, hogy aljas legyen, és ez megbocsájthatatlanul beárnyékolta, miként látták őt mások (Zsukovszkij, Vjazemszkij, Pletnyov és majd minden barátja így vagy úgy bűnössé váltak ebben, a vele való viszonyukban; és ez megmaradt azután is, hogy ő már nem élt, egészen a mai napig...); „megsértett Puskin”: ez nem más, mint hogy saját maguk, a saját holt voltuk és aljasságuk sértette őket meg – ám ezt így nem ismerik fel, és nem is bocsájtyák meg Puskinnak. Mennyivel nagylelkűbb, pontosabban bőkezűbb volt Puskin az emberi kapcsolataiban, különösen azokkal, akiket szeretett! A lépés, melyet ő tett meg mások felé, mérhetetlenül nagyobb volt annál az apró lépésnél, amelyet öfelé tettek meg (a rajongásról itt ne beszéljünk – az az önszeretet egy formája...).

Puskin képét tehát a róla szóló visszaemlékezésekben szerintünk nem torzítják el a mítoszok és az anekdoták, vagy az elbeszélők ellentmondásai, sőt, ezek pontosabb kísérleteknek tekinthetők Puskin megragadására, mint a komoly jellemzések. Bizonyos tekintetben a mi mai „visszaemlékezéseink” pontosabbak, mint a kortársakéi. A nézőpontok vitáját ugyanis részben felváltotta a nézőpontok egyidejű létezése.

A Puskin babonásságáról szóló anekdoták nagyon fontos anyagot adnak ahhoz, hogy végiggondoljuk a költő tragikus halálát. A nyúl, amely 1825 decemberében megfordította a szánját az úton,<sup>27</sup> amely nem annyira Pétervárra, inkább Szibériába vezetett volna; és a gyűrű (*A talizmán*)<sup>28</sup>; vagy az előjelek egész láncolata a költő esküvőjén – a kihunyó gyertya, az emelvényről leeső kereszt, a kavargás a násznagyokkal ... – mindez megfelelt a német jósnő jóslatának, amely így vagy úgy beteljesedett, vagy beteljesedésre várt (mint a „fehér fej” által okozott, a 37. évben bekövetkező halál) – íme itt a teljes program a költő mara-

22 Karl Brjullov (1799–1852) orosz festő.

23 Alekszandra Rosszet (1809–1882) udvarhölgy, Puskin közeli barátja.

24 Pjotr Vjazemszkij herceg (1792–1878) költő, kritikus, Puskin barátja. Az idézet Nyikolaj Lerner: *Rasszkazi a Puskinne* („Történetek Puskinról”) (1929) c. művéből való.

25 Marija Oszipova: *Történetek Puskinról M. I. Szemevszkij feljegyzésében*. Ford. Fónagy Erzsébet, in: *Kortársak Puskinról*, 222–228.

26 Danyil Harmsz (1905–1942) orosz író, az abszurd nagymestere. Puskin-anekdotái a legutóbb Hetényi Zsuzsa fordításában jelentek meg. L. D. Harmsz: *Esetek*, Budapest, Typotex, 2013.

27 Erről lásd Bitov idekapcsolódó esszéjét: *A Nyúl és a világirodalom útja*, ford. Kalavszky Zsófia, 2000, 2015. 5, 62–67, <http://ketezer.hu/2015/10/a-nyul-es-a-vilagirodalom-utja/>

28 Utalás Puskin pecsétgyűrűjére, amit talizmánjának tartott. *A talizmán* (1827) című versét Szabó Lőrinc fordította.



dék húsz évére...<sup>29</sup> Puskin sziporkázó elméje és a babonákban való hite között éppen hogy van kapcsolat. Sőt, ez kapcsolatban áll azzal a képességgel is, hogy ő történetileg képes gondolkodni. Nála az, hogy érzi a sors akaratát, abszolút összekapcsolódik azzal, hogy érzi a küldetését. Ebbe beleavatkozni, ezt eltorzítani – ez Puskin számára a lehető legnagyobb veszélyt jelentette: a Küldetés kudarcának lehetőségét. Választás előtt állni, olyan választás előtt, amely a Sors szívdobbanásaira figyel, ez sokkal nehezebb és veszélyesebb feladat, mint a mindennapi félelem az életért vagy a jólétért. Az, hogy az ember összeveti a múltbeli eseményeket a sajátjaival, azokkal a történetekkel, amelyek alig tűnnek ki az élet folytonosságából, az, hogy az ember kivetíti a saját sorsáról való gondolatait a nemrégien megtörtént vagy meg nem történt életeseményekre, nem tudják megadni a kívánt választ (mert a sorsok egyéniek, csakis saját sorsok vannak), ám képesek kiélesíteni a történész érzékeit, hogy felismerje a dolgokat, vagy akár, hogy megjósolja a jövőt. Puskin babonásága nem tekinthető vakhitnek. Sokkal inkább: Puskin hitt a babonákban, azaz kitapintotta a sors pulzusát, és annak ritmusára lépett. Az előjel tulajdonképpen egy utalás, amely arra emlékeztet, hogy azon törvényszerűségeken kívül, amit egy adott pillanatban felismerünk, létezik egy másik, felsőbb törvényszerűség is. Puskin, a történész ezt mindig tudta: feltételezte azt, hogy létezik egy még mélyebb rétege az összefüggéseknek, mint ahova ő maga eljutott: enélkül a felismerése nélkül nem született volna meg sem a *Poltava*, sem a *Rézlovas*, amely művekben nem csak a hősök felett, de a szerző felett is elterül azon titkok leple, amelyről pontosan közvetít a szöveg.<sup>30</sup> „Hát, itt rejtőzött a végzetem!”<sup>31</sup> Oleg egyébként egy Weisskopf (fehér fejre) lép, amelyet a jósnő magának Puskinnak szánt. „Váratlanul, gyenge kézmozdulattal / az oroszok ellen indította csapatait...”<sup>32</sup> – Károly már tudja, hogy vereséget fog szenvedni. A Puskinnál szereplő történelmi személyiségek mindig fel vannak szerelve az előérzet és a látnokiség képességével – ők szintén a Sors emberei. És hát ott van Péter... Péterrel Puskinnak több ponton is személyes kapcsolata van, és nem csupán dédapja, a szerencsen révén.<sup>33</sup> Puskin a poétikai sorsot történelmi rangra emeli, egybeveti őket, hiszen számára azok összehasonlíthatók. És ugyanebben az időben: „Leejtettem egy ezüst kopejkát. Ha megtalálod, azt is küldd el. Te nem hiszel abban, hogy szerencséd hoz, én igen”<sup>34</sup> – írja barátjának... Megérinti az embert és borzongató érzés is egyben: úgy másfél évvel később megírja a *Rézlovast*. Puskin egyidejűleg Péter és Jevgenyij; de ő mintha még több lenne, ő – Puskin.

Tehát a Sorsba nem szabad beavatkozni, nem szabad irányítani, ám kardinális döntéseket hozni mindig egyet jelent a hibázással. Egy lehetőség marad: természetesen élni.<sup>35</sup> Amit Puskin egész életében, annak is minden másodpercében tett. Minden erejével, utolsó erejével is kitart a természetes viselkedés mellett, még abban az őt elpusztító szituációban is, amely súlyosan természetellenes. Ez krízishez vezet. Puskin úgy dönt, hogy párbajra hívja ellenfelét.

És megnyugszik. Ebben a memoárírók, akik látták őt azután, hogy kihívta d'Anthès, szinte teljesen egyetértenek. Puskin vidám a párbaj előtti reggelen. Vidám! Ez a vidámság csak nem a halál előtti vidámság?... Ismerjük nővére véleményét: „ha d'Anthès golyója nem szakította volna meg az életét, akkor nem sokkal élte volna túl a negyvenéves kort”. Így értékelte a költő fizikai állapotát. Je. N. Vrevszkaja szavai szerint „Puskin maga tudósította őt arról, hogy a halált keresi”. Az a meggyőző ebben a visszaemlékezésben, hogy Puskin látja a jövőt, és a gyerekei jövőjéről feltett kérdésre ingerülten válaszol: „Semmi gond, az uralkodó, aki előtt ismert minden ügyem, megígérte, hogy oltalmába veszi őket.”<sup>36</sup> Ahogy már említettük, a Puskinról szóló kortárs beszámolókból, még ha azok nem is pártatlanok, a KINEK és a HOGYAN szinte mindig fontosabb annál, AMIT ő mond. Így hát ezen elbeszélés alapján sem lehet megítélni, hogy Puskinnak tetszik-e az a jövő, amelyet ő ilyen pontosan lát. És valószínűleg ugyanannyi ellenpéldát találunk az elsőre: arról, hogy Puskin még élni akart, dolgozni, még sokáig. Hiába próbálnánk az első állítást a másodikkal cáfolni – mindkettő igaz.

Egész egyszerűen nem az a lényeg, hogy Puskin nem élhetett volna tovább, hanem az, hogy ő nem tudott tovább ÍGY élni. Heroikus küzdelme, hogy a sorsot ne kísértse, és ne is torzítsa el, azzal végződött, hogy nem a sors, hanem az emberek hozták őt olyan helyzetbe, hogy immár elkerülhetetlenül cselekedni kellett, a „nyulak” ebben az esetben már nem tud-

29 1817–18 telén Puskin több társával együtt egy német jósnőnél járt. „A jóslat szerint [...] ha harminchét éves korában fehér ló, fehér fej vagy fehér ember (weisser Ross, weisser Kopf, weisser Mensch) – amelyektől óvakodnia kell – nem hoz rá bajt, akkor hosszú ideig fog élni.” Szergej Szobolevszkij: *A „titokzatos előjelek Puskin életében”* című cikkről, ford. Katona Erzsébet, in: *Kortársak Puskinról*, 235–238. Jekatyerina Dolgorukova hercegnő beszámolója szerint Puskin és Natalja Goncsarova esküvői szertartása alatt leesett a kereszt és az Evangélium az emelvényről, Puskin kezében pedig kihunyott a gyertya. Puskin elsápadt, és azt mondta: „Tous les mauvais augures” („mindegyikük rossz előjel”). Jekatyerina Dolgorukova: *Rasszkazi o Puskinye, zapisszanije P. I. Bartyenyevim* (Történetek Puskinról, amelyeket P. I. Bartyenyev jegyzett le’).

30 A *Poltava* Puskin 1828-ban írt elbeszélő költeménye.

31 A sort nyersfordításban adom meg. Franyó Zoltán fordításában „Egy csont lesz a végzetem, itt veszek én – / Ezt mondta a jós, a dőre!”. Puskin: *Ének a bölcs Olegről* (1822).

32 A két sort nyersfordításban adom meg. Kardos László fordításában: „De hirtelen kezével int, / És Péter ellen kél megint.” Puskin: *Poltava*, Harmadik ének.

33 Utalás I. (Nagy) Péter cárra. Puskin számos irodalmi és nem irodalmi szövegében foglalkozik a cár alakjával és tetteivel, mint pl. a töredékben maradt *Nagy Péter szerencsén* vagy a *Rézlovasban*.

34 Puskin barátjához, Pavel Nascsokinhoz írt leveléből, 1832. január 8–10.

35 Bitov kurziválása.

36 Puskin válasza Jevprakszija Vrevszkaja földbirtokosnőnek, aki Puskin pszkovi birtokainak egyik szomszédja volt.

tak segíteni.<sup>37</sup> A párba jkíhívása, ennek az útnak a választása halállal fenyegetett, ő tudta ezt, mégis erre indult. A célja nem az volt, hogy életben marad, még csak nem is az újjászületés, hanem a MÁSIK ÉLET. Azt a reményt dédelgette, hogy átugrik az életen és a halálon (az élet és a halál között), átsúszik a tú fokán, hitt a második születés szerencséjében. A párba jkimenetelétől függetlenül ANNAK a Puskinnak meg kellett halnia, AZ mindent megtett, AZ megőrizte az élet, a munkásság és a sors egységét és folyamatosságát, ezt az egységet kitágította és azt a maga határáig megtöltötte, és AZ a Puskin többre már nem volt képes...

EZ a Puskin élni akart, ha neki élet adatik. Az élni akarás és a halálvágy között itt nincs ellentmondás; és nem kell azt firtatni, hogy mi is lett volna tulajdonképpen számára az a bizonyos helyes élet.

Így az Isimovának írt levele is érthetővé válik. EZ, AZ a Puskin az életben reménykedik és nem a halálban. A halálos kimenetel nem tölti el félelemmel, mert IGY nem lehet élni, és nincs se lehetőség, se ereje megváltoztatni a Sorsot. Puskin bízott a Gondviselés döntésében (a halála előtt néhány nappal Pletnyovnak beszélt a „Gondviselés útjairól”), elkészülve arra, hogy elfogadja azt, de fontos, hogy észben tartja a dolgok MÁSIK lehetséges kimenetelét is. Puskin – vidám. Korábban sem esett soha a melankólia halálos bűnébe. Ha így gondolkodunk, akkor az Isimovának írt levélnek *előjel* szerepe van, amelyet épp Puskin talál ki: annak értelmében írja meg a levelet, hogy *vissza fog térni*. Érdekes, hogy a levelet követő más előjelekkel nem foglalkozik, pedig ezekre addig mindig pontosan hallgatott: „Gyakran, mikor utazásra készülődött, hogy egy halaszthatatlan dolgot elintézzon, megparancsolta, hogy a trojkáját, amelyet már elkészítettek az indulásra, fogják ki, és a feltétlenül szükséges utazást csak azért halasztotta el, mert valaki a háziak vagy a szolgák közül odahozott neki egy otthelyezett tárgyat, mondjuk egy zsebpendőt, órát stb. Ilyen esetekben egy tapodtat sem volt hajlandó elmozdulni az otthonából.”<sup>38</sup> De íme, miután megírta ezt a nem sokat sejtető levelet, és ledobta magáról a kísértést, hogy az utódaira a halálos kimenetel esetén valami értékesebbet hagyjon – egy verset vagy egy feljegyzést –, „elkezdett öltözködni, teljesen megmosdott, minden ruhája tiszta; hozatta a bekecsét; kiment a lépcsőhöz – VISSZAFORDULT [kiemelés tőlem – A. B.] – a dolgozószobájába kérte a bundáját. És gyalog ment el a kocsig. Ez pontban egykor történt.”<sup>39</sup>

Belenézett-e a tükörbe? Köpött-e háromszor a válla fölött? Vagy elfelejtette? Vagy nem? És vajon nem ebben a pillanatban írta-e Isimovának azt a levelet?... Végeredményben semmi sem ismert számunkra. Képzeli csak el, hogy miután visszatért a dolgozószobájába, és várta, hogy odaadják a bundáját, még egyszer (és utoljára!) egyedül volt önmagával.

Az ő kései és – ahogy mi azt elneveztük – „határokon túllépő” lírája részben föllebbenti előttünk a függőnyt, és mi homályosan ugyan, de e perspektíva segítségével mégis felismerjük azt a MÁSIK Puskit, amiben az a MÁSIK reménykedett. Azt gondolom, Puskin gondosan kerülte, hogy elképzelje magának a MÁSIK életet, sőt: eltávolította magától ezt az elképzelést, csak az abban való hitre szorítkozott, nem akarta azt idő előtt használatba venni. Így a *Barátom, már elég!*... című vers zseniális tempóját váratlanul megszakítja egy sietős, prózai megjegyzéssel: „hogy emlékezzek rá”: „...falura – mezők, kert, parasztok, könyvek; költői feladatok – család, szerelem stb., vallás, halál”<sup>40</sup> Stb.... mintha maga Puskin sietett volna elfordulni az előtte pontosan feltáruló alaktól: még nem elég...

Íme, itt van valakinek a naplófeljegyzése, amit Gogol közvetítésében ismerünk: „És a fizikai ereje olyan volt, hogy (elegendő lett volna) 90 évre is (ezt támasztja alá rokonai magas életkora is – A. B.). [...] Biztos vagyok benne, hogy Puskin teljesen más lett volna. És hogy megváltozott.”

Hát igen, és ott a *Rézlovas*, amely vitathatatlanul a legnagyobb alkotása – attól függ, honnan nézzük... és talán valóban „csúcsmű” mindannak, amit Puskin egész életében alkotott? Vagy inkább fordítva: megnyit vele egy utat? Az emberi tudat dualizmusát (jut eszembe, amit Dosztojevszkij sem tudott meghaladni, még a polifónia megteremtésével sem, amely így vagy úgy, de a szerző dualizmusára vezethető vissza) először az irodalomban Puskin haladta meg – vajon nem tudott volna a MÁSIK Puskin éppen ezzel indítani? Ez megfelfejthetetlen. Mi EZT a Puskit sem vagyunk képesek felfogni. De minél értetlenebbül állok az előtt, hogy miért írta ezt a váratlan szerkesztőségi levelet élete útjának végén, annál jobban értem, hogy maga Puskin pont hogy nem hajlott arra, hogy saját életművét egy zárt rendszerré alakítsa, ő a SORS arca előtt a saját körvonalát nem zárta be, és tökéletesen tisztában volt azzal, hogy mit csinál.

Kalavszky Zsófia fordítása

37 Vissza utalás arra a Nyúlra, amely Bitov értelmezésében a Sors egyik előjeleként jelent meg Puskin előtt, és amely megakadályozta, hogy a költő eljusson a dekabrista felkelésre. L. erről a 26. lábjegyzetet!

38 Vera Nascoskina, Pavel Nascoskin feleségének visszaemlékezéseiből.

39 Zsukovszkij Puskin utolsó napjait rögzítő vázlatos feljegyzéseiből.

40 A Puskin-piszkozatokból. Alekszandr Puskin: *Polnoje szobranije szocsinyenij* (Puskin összegyűjtött műveinek teljes kiadása), 1937–1949, Moszkva, Leningrád, 3. kötet, 941. Bitov megjegyzése.